

העיתוי הראוי לאמירת סליחות

(קביעת נוהג בקהילה חדשה)*

היישוב צור הדסה נוסד בעת העלייה הגדולה בראשית ימי המדינה. יישוב זה, השוכן בהרי ירושלים, עם עוד כמה יישובים קטנים בסביבה, היה מבודד במשך שנים רבות. בעשור האחרון, זכה היישוב להתחבר לציירי תנועה מרכזיים באזור וכן להרחבה משמעותית. כיום אוכלוסיית היישוב מונה כאלף משפחות. מרבית תושבי היישוב אינם שומרים על אורח חיים דתי, אך לרבים מהם הערכה רבה וכבוד עמוק למסורת היהודית. רבים מהתושבים נוטלים חלק בחיים הדתיים ביישוב בצורה זו או אחרת. בשנים האחרונות עדים אנו לתנופה דתית והתפתחות המוסדות הדתיים, כגון: פתיחת גן דתי, קיום שיעורי תורה לרבים, גיבוש קהילות, בניית בתי כנסת וכו'.

לקראת ראש השנה תשס"ה התארגנה קבוצת אנשים, נשים ונוער בקהילה, ששמה בישראל "קהילת הצור והצהר". מאז הקמתה, נדרשה הקהילה לתת מענה לשאלות רבות של סדרי הקהילה, נוהלי בית הכנסת, ארגון התפילה והיחסים בין בית הכנסת לבין כלל אוכלוסיית היישוב.

כידוע, קיימות דרכים מגוונות לפתרון שאלות אלו, העולות כדבר שבשגרה בכל קהילה ובמיוחד בעת ייסוד קהילה חדשה. הדברים הבאים משקפים דגם אחד אשר יושם בקהילת 'הצור והצהר' במטרה לשמור על נאמנות להלכה מחד, ומאידיך לכבד את הציבור ולערב את המתפללים בשיקולים המולידים את הנוהל.

הדברים הבאים, אשר הופצו תחת הכותרת "הדס שיטה" (גיליון 2), הוצעו בפני חברי הקהילה לקראת הימים הנוראים תשס"ו ושימשו בסיס לקביעת הנוהל בבית הכנסת. הרשימה לא נכתבה בתור תשובת שאלה, ואף לא נוסחה בתור פסק הלכה מחייב. לפני חברי וחברות הקהילה הוצעו הדברים בתור הרצאת מסכת הלכתית אשר נועדה ליצור בסיס לדיון הלכתי מעמיק בתוך הקהילה. המטרה היתה שחברי וחברות הקהילה ירגישו שותפות בקביעת הנוהל, מתוך כבוד אמיתי לתבונתם וליכולתם השכלית ותוך כדי כך השאיפה היתה ליצור תחושה של שייכות ואחריות.

לפני שניגש לגופם של דברים, ראוי לציין כי בקהילת 'הצור והצהר' התקבלו הדברים בברכה ובהתעניינות רבה, ולענ"ד אכן קלעו למטרה שלשמה הם נכתבו. אף במבחן המעשה זכו להצלחה ו"סוף דבר הכול נשמע": הקהילה זכתה לקיים מניין לסליחות בממדים שלא היו כמותם בשנים עברו בצור הדסה.

הדברים מוגשים כאן הן מפאת עניינם לציבור שוחר תורה, והן מפאת המבט שהם משקיפים על פסיקת הלכה בחברה המודרנית.

א. הצגת השאלה

בשנים עברו עלתה השאלה מתי ראוי לומר סליחות ביישובנו צור הדסה. מחד, המנהג המוזכר בספרים והנהוג בקהילות רבות הוא לאומרן בחצות הלילה או באשמורת הבוקר. מאידך, שעה זו אינה נוחה – לא לאנשים ונשים אשר צריכים להשכים לעבודה למחרת בבוקר, ובוודאי לא לילדים¹. זאת ועוד: קהילות רבות מתאספות לאמירת סליחות בשעות המוקדמות של הערב. אם כן, כיצד ראוי לנו לנהוג?

ב. הרקע ההלכתי

נפסק בשו"ע (או"ח תקפא, א):

נוהגים לקום באשמורת לומר סליחות ותחנונים מראש חודש אלול ואילך עד יום הכיפורים.

ואכן כך נוהגים בני עדות המזרח. הרמ"א על אתר מגיה:

ומנהג בני אשכנז אינו כן... ועומדים באשמורת לומר סליחות ביום א' שלפני ראש השנה; ואם חל

ראש השנה ב' (א) ג', אז מתחילין מיום א' שבוע שלפניו.

וכך נוהגים האשכנזים, והשנה – מאחר וראש השנה תשס"ו חל ביום שני בערב – אנו מתחילים לומר סליחות במוצאי שבת, כ"א באלול.

* ברצוני להודות לידיד נפשי, אמיר גוטל, אשר קרא ועיין בגיליון והציע הערות מועילות, וכן ליווה את כל התהליך המתואר כאן.

הערות המערכת: בחרנו לפרסם את המאמר הזה לקראת חודש אלול הבעל"ט, בבחינת "דבר בעתו מה טוב".

¹ יש לציין שמאז הנהגת שיעון הקיץ נעשתה בעיה זו חריפה הרבה יותר מאשר בעבר.

ג. "ועומדים באשמורת לומר סליחות"

אם כן, אומרים סליחות ב"אשמורת". מתי הוא המועד של "אשמורת"? אשמורת היא הזמן שלפני אור ראשון, לפני תפילת שחרית. מדוע אומרים סליחות דווקא לפני שמאיר היום? הרמב"ם (הל' תשובה ב, ד) מדגיש ש"מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים...". ואימתי הוא העיתוי המתאים ביותר לבכי? פעמיים בתנ"ך הלילה מוזכר בהקשר של בכי: בעקבות דברי המרגלים נאמר: "ותשא כל העדה ויתנו את קולם, ויבכו העם בלילה ההוא" (במדבר יד, א), ובתחילת מגילת איכה (א, ב) נאמר: בכו תבכה בלילה". אם כן, הלילה הוא העיתוי לאמירת סליחות מתוך בכי ותחנונים.

ד. השעות המוקדמות של הלילה

לפי זה היה עלינו לומר כי כל שעות הלילה מתאימות לאמירת סליחות – כולל השעות המוקדמות. אלא שחכמי ישראל² מוסיפים כי דווקא השעות בין חצות הלילה לבין אשמורת הבוקר הן עת רצון, ולכן יש לומר סליחות דווקא אז³. חכמי התלמוד כבר אמרו שחצות הלילה היא עת רצון⁴, אולם קביעת העיתוי הראוי לאמירת סליחות מבוססת על תורת הנסתר⁵.

² מגן אברהם שם ואחרים.

³ הפוסקים חלוקים בשאלה האם יש עדיפות לאשמורת הבוקר על חצות הלילה (הרב עובדיה יוסף, יחווה דעת ח"א סי' מו; ועי' במקורות לקמן הע' 7) או ששניהם שווים (הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה ח"ב סי' קה). מנהגים שונים מצאנו בין הפלגים השונים של החסידים: במכתבי הגניזה החרסונית נאמר שהבעש"ט אמר את כל הסליחות בחצות (התמים, ווארשא, תמוז תרצ"ה - כסלו תרח"ץ; הוצאה שנייה, כפר-חב"ד, תשל"א; הוצאה שלישית בשני כרכים, כפר-חב"ד תשל"ה, עמ' 670). אך כידוע מקור זה אינו נאמן, ואכמ"ל. חסידי ליובאוויטש נוהגים לומר סליחות באשמורת הבוקר, מלבד ביום הראשון שבו אומרים סליחות "אחר ובסמוך לחצות הלילה" (ספר המנהגים – מנהגי חב"ד, כפר חב"ד, תשמ"ט, עמ' 54. ועיי' רשימות, חוברת ד, כפר חב"ד תשמ"ה, עמ' 8 אשר רשם האדמו"ר מליובאוויטש ז"ע ממה שראה בהנהגותיו של האדמו"ר מוהרי"צ בריגא בשנת תרצ"א: "הסליחות הא' – במוצאי מנוחה – במוצש"ק אחר חצות. זכור ברית [=ערב ראש השנה] – באשמורת הבוקר".

כך גם אדמו"רי מעז'יבוז' אמרו סליחות ביום הראשון בחצות, ובערב ראש השנה באשמורת. במוצאי ר"ה אמרו סליחות לצום גדליה שוב בחצות (ילקוט אוהב ישראל, ירושלים תשמ"ז, הליכות ומנהגים, אות סד, סה, עא). כך גם מנהג קרלין (ר' אהרן הויזמאן, ילקוט דברי אהרן, ירושלים תשכ"ב, מנהגי קרלין, עמ' רכד: "הסליחות הראשונות במוצאי ש"ק אחר חצות... זכור ברית לפנות בוקר... וכשמאיר היום אין לומר יותר. ואם חל ערב ראש השנה במוצש"ק, אומרים זכור ברית אחר חצות מוצש"ק". אך לעת זקנתו, הרה"ק ר' אהרן הגדול מקרלין ז"ע אמר סליחות בערב ראש השנה אחר חצות הלילה ולא באשמורת הבוקר" – כך על פי מנהגי בית אהרן, בתוך: סידור בית אהרן, פיעטרקוב תרפ"ב, עמ' 8. הנטעי גבריאל מביא מנהג שונה של חסידי קרלין - עי' לקמן הע' 15).

יש הנוהגים לקבוע עיתוי מיוחד לאמירת סליחות בלילה הראשון ובערב ראש השנה, וכמה מנהגים בדבר: א. אומרים סליחות בשני הימים הללו אחר חצות, ואילו בשאר הימים אומרים סליחות באשמורת הבוקר (ר' אהרן יעקב בראנדווין, טל אורות, ניו-יארק תשל"ו, כרך ב, מנהגי בית אליק, אות קסו: "ביום א' דסליחות וכן סליחות של זכור ברית ו"ג מדות אמרו הסליחות בלילה אחר חצות דוקא, ושאר הסליחות אמרו באשמורת הבוקר כנהוג").

ב. בימים הללו דווקא בעלות השחר, ואילו בשאר הימים לפעמים אומרים סליחות בעלות השחר ולפעמים אחר חצות (ר' יוסף שיינברגר ור' יוסף דוד ויסברג, אוצר החיים – מנהגי רבנו הקדוש מצאנז, ירושלים תשכ"ג; ד"צ: ירושלים תשל"ח, אות רכח).

ג. בשני הימים הללו בשעה שלוש וחצי לפנות בוקר, ובשאר הימים בשעה חמש לפנות בוקר (ר' אברהם אבא זיס, מנהגי קומרנא, תל-אביב תשכ"ה, אות שפז; וע"ע ר' יחיאל מיכל גאלד, דרכי חיים ושלום, מונקאטש ת"ש, אות תרצו).

ד. בשני הימים הללו בהשכמה יתירה, וכך גם ב"ג מידות [= היום בעשרת ימי תשובה שבו אומרים בסליחות את הפיוט "ג' מידות", ואילו בשאר הימים אומרים סליחות בהשכמה (מונדשטיין, עמ' כג, כפי שבירר המחבר אצל נאמני בית הרב מבאבוב).

"יש הנמנעים מלומר סליחות בקדרותא דצפרא [=השחרות של הבוקר, דהיינו קודם שמאיר השמש], וזה על פי דברי הזוהר הקדוש. אולם יש האומרים כי הקפידה היא רק לא להתפלל תפילת שמונה עשרה אבל סליחות ותחנונים מותר לומר בשעה זו" (הרה"ק ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, אגרא דפרקא, אות קמז).

חכמי ההלכה סלדו מאמירת סליחות בשעה מוקדמת בערב, עד כדי כך שחכם אחד כותב בלשון חריפה⁶:
מקומות שנוהגים לומר סליחות בערבית הוא מנהג רע ומר, ישתקע ולא יאמר, ואין ראוי להזכיר י"ג
מדות אלא בעת רצון, וקרוב הדבר האומרם בערבית לקיצוץ ח"ו... היושב בבית הכנסת שנוהגים
לומר סליחות בערבית ישב וידום...

לכאורה לפי זה שעות הערב עד חצות הן שעות לא-רצויות לאמירת סליחות. כך גם עולה מדברי הרב
עובדיה יוסף שליט"א⁷, אשר תחילה מוחה נגד המתפללים לפני חצות הלילה:
ויחיד שנמצא בבית כנסת שנוהגים שם לומר סליחות קודם חצות הלילה, ראוי לו למחות בידם, לבטל
מנהגם זה. ואין צריך לומר שאינו רשאי להצטרף אליהם ולענות עמם שלש עשרה מידות.
אין חידוש בדברים אלו של הרב עובדיה יוסף, אלא שהוא עצמו מודע לבעייתיות לכנס את כלל המתפללים
בשעה זו, ועל כן הוא ממשיך:

ומכל מקום, צבור שאי אפשר להם לומר סליחות באשמורת הבוקר או בחצות הלילה, רשאים לומר
סליחות בשעות הבוקר, או אחר הצהריים לפני תפילת מנחה (וציבור האומרים סליחות אחר הצהריים,
רשאים להקדים הסליחות לפני תפילת מנחה).

אם כן, העיתוי הגרוע ביותר הוא בערב לפני חצות הלילה.
לפי זה, לא ברור הנוהג הרווח בקהילות רבות להתכנס דווקא באותן שעות בעייתיות לאמירת סליחות.
ניגש עתה לסקור את המקורות והטעמים האפשריים המצדדים בהקדמת שעת אמירת הסליחות, וכבר
עתה נציין כי לא רבו המקורות המפורשים המגבים את המנהג הנפוץ של אמירת סליחות בשעות
המוקדמות של הלילה.

ה. במוצאי שבת

כאמור, מנהג אשכנז הוא להתחיל לומר סליחות במוצאי שבת, דהיינו "במוצאי מנוחה" כדברי מחבר
הסליחה המרכזית הנאמרת ביום הראשון של אמירת הסליחות. הטעם לכך מוסבר בכתבי הראשונים⁸
שהרי נוהגים לנצל את הזמן הפנוי ללמוד תורה בשבת:

לכך טוב להתחיל ביום א', כי העם שמחים מחמת מצוות התורה שהם לומדים בשבת, וגם מחמת ענג
שבת, ואמרין - אין השכינה שורה לא מחמת עצלות ולא מתוך עצבות אלא מתוך שמחה של מצוה.
לכן טוב להתחיל להתפלל מתוך שמחה של מצוה, וגם הפייט התחיל במוצאי מנוחה.

יש שנוהגים לומר סליחות במקצת הימים בלבד:

א. בלילה הראשון, בערב ראש השנה בחצות ובעשרת ימי תשובה (ר' גדליהו אהרן רבינוביץ, פר"ח שושנים, אות
קעג, בתוך: הרה"ק ר' יהושע העשיל ממאניסטרשיצ'ע, ערכי יהושע, ירושלים תשנ"ג).

ב. המנהג הישן בטשרנובל היה לומר סליחות בלילה הראשון, בערב ר"ה ובי"ג מידות, ובכולם בלילה (מונדשיין,
עמ' כד. ועוד על מנהג טשרנובל, עיין לקמן הע' 16).

ג. המנהג הישן אצל אדמו"רי גור היה לומר סליחות פעם אחת בלבד בלילה הראשון או בערב ראש השנה או
לפני יום הכיפורים. מנהג זה שונה על ידי האדמו"ר מגור בעל ה'אמרי אמת', אשר הנהיג לומר את הסליחות גם
בשאר הימים (כך לפי מונדשיין, עמ' כד. וע"ע לקמן הע' 16 באשר למנהג חסידי גור).

ד. בליובאוויטש נוהגים לומר סליחות עד ראש השנה, ואין אומרים סליחות בעשרת ימי תשובה אלא בצום גדליה
(ספר המנהגים - מנהגי חב"ד, כפר חב"ד תשמ"ט, עמ' 58).

יבמות עב, א. וע"ע מגן אברהם או"ח סי' א, ס"ק ד עפ"י ברכות ג, א.

עיין במקורות המסומנים בתוך: יחוה דעת ח"א סי' מו; נטעי גבריאל, הל' ראש השנה, הע' יג, עמ' מז. ציר מרכזי
של כל הדיון אודות השעה הראויה לאמירת סליחה הוא השאלה עד כמה תורת הנסתר משפיעה על קביעת
ההלכה. שאלה זו עומדת בבסיס המחלוקת בין הרב משה פיינשטיין והרב עובדיה יוסף (לעיל הע' 3). שאלה זו
היא שאלה מרכזית בתהליך קביעת ההלכה, ואכמ"ל.

הערת המערכת: וראה עוד בספרו של הרב בני לאו 'מרמן עד מרן - משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף', עמ'
316-317, שדן בזאת בהקשר לדברי הר"מ פיינשטיין והר"ע יוסף הללו.

ברכי יוסף, או"ח סי' תקפא ס"ק א-ב. ועי' מגן אברהם, או"ח סי' תקסה ס"ק ה: "אין לומר קודם חצות לילה שום
סליחות ולא י"ג מדות בשום פנים לעולם חוץ מבית הכנסת", מובא במשנ"ב סי' תקסה, ס"ק יב. וכך כתבו חכמים
רבים.

דברי הרב עובדיה יוסף התפרסמו לראשונה בשו"ת יחוה דעת ח"א סי' מו, ולאחר מכן בספרו: אוצרות יוסף -
סליחות וימים נוראים (ירושלים תשנ"ז), פרק ראשון, אות ה, ומשם לתוך ילקוט יוסף, מהלכות ודיני סליחות.

לקט יושר, או"ח עמ' קיח, בשם רבו בעל תרומת הדשן.

מלבד הרצון לכוון לשעות ראויות לאמירת סליחות בכלל, דהיינו שעות שבהן תפילותינו עתידות להתקבל ברחמים וברצון, ייתכן שישנה בעיה נוספת באמירת סליחות דווקא במוצאי שבת לפני חצות הלילה: אך במוצאי שבת אסור [לומר ווידוי] עד אחר חצות משום קדושת שבת.⁹ על כן, במידה ונסיק כי יש לומר סליחות בשעות המוקדמות של הערב, ישנו שיקול להתאסף לאמירת סליחות במוצאי שבת לאחר חצות.

ו. דרשו ה' בהמצאו – אלו עשרת ימי תשובה

במקור אחד דווח על הנהגתו של האדמו"ר ר' יהושע העשיל רבינוביץ ממאניסטרישצ'ע אשר נהג לומר סליחות ביום הראשון, בערב ראש השנה ובעשרת ימי תשובה, אך לא בשאר הימים¹⁰. את הסליחות ביום הראשון ובערב ראש השנה נהג האדמו"ר לומר בחצות הלילה, ואילו בעשרת ימי תשובה, היה אומר או בלילה או בתפילת שחרית אחר נפילת אפים כמו שנוהגין לומר סליחות של התעניות¹¹. וכאשר היה אומר הסליחות של עשרת ימי תשובה בלילה לא הקפיד שיאמרו דווקא אחר חצות הלילה, אלא הקיל לומר גם קודם חצות הלילה, מפני שאמרו חז"ל דַּךְ שוּ ה' בְּהַמְצָאוֹ – אלו עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים¹², ומוכח משם שכל עשרת ימי תשובה הם עת רצון לתפילה. יצוין, כי טרם איתרתי אח ורע לדברים אלו, והסבר זה הוא חריג מבחינת ספרות ההלכה והמנהגים. זאת ועוד: דברים אלו שייכים רק לאמירת סליחות בעשרת ימי תשובה, וכידוע, נוהגים להקדים את אמירת הסליחות גם בימים שלפני ראש השנה.

ז. שעת הדחק

לקראת הימים הנוראים בשנת תש"כ-1960, נשאל הרב משה פיינשטיין על מקום "שיראים ללכת בשעה מאוחרת בלילה" – האם רשאים בני אותו מקום לומר סליחות מוקדם בלילה¹³. אף שהרב משה פיינשטיין מציין כי אין מקור מהתלמוד לאמירת סליחות בעיתוי מסוים¹⁴, מכל מקום הוא נצמד למנהג של אמירת סליחות מחצות עד אשמורת. אולם הוא מוסיף: אך אם הוא באופן שאי אפשר מחצות ולהלן ויתבטלו אותו הציבור מסליחות, יש להתיר בגדר הוראת שעה גם מתחילה, כי בדברים אלו אין מקור מגמרא אלא הם מדברי רבותינו האחרונים על פי ספרי הקבלה שמתסבר שאין בזה ענין איסור אלא שאין מועילין בכוח י"ג מידות שיש הבטחה שלא יחזרו

⁹ שו"ת מהר"ם זכות סי' ל, בשם האר"י הקדוש; מובא בשערי תשובה א"ח סי' תקפא ס"ק א ובמקורות נוספים. מצאתי בשם הראשון לציון הרב מרדכי אליהו שליט"א אשר נימק כי "יש מהאשכנזים שאומרים 'סליחות' בלילה הראשון קודם חצות, ומקפידים בזה כיון שיש בו סליחה של 'במוצאי מנוחה'. כמוכן, דבריו נוגעים רק ליום הראשון של סליחות ולא לשאר הימים. בכל זאת, קשה להבין את דבריו, שהרי העיתוי של 'מוצאי מנוחה' אינו קשור לחצות. על כל פנים, הרב מרדכי אליהו ממשיך "וגם מי שהחזיק במנהג זה, טוב שישנה ויאמר 'סליחות' אחר חצות הלילה" (הדברים מובאים באתר <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=1727> משנת תשס"ג).

¹⁰ פר"ח שושנים, אות קעג, בתוך: הרה"ק ר' יהושע העשיל ממאניסטרישצ'ע, ערכי יהושע, ירושלים תשנ"ג.
¹¹ המאסף – ר' גדליהו אהרן רבינוביץ – הוסיף בסוגריים טעם להנהגה זו: "ומה שהיה אומר סליחות בבוקר בתוך התפילה, לא לפני התפילה כמנהג העולם, נראה לענ"ד שזה נכון להלכה, דקיי"ל דתדיר ושאינו תדיר קודם ואסור להקדים דברים אחרים לפני התפילה, ורק מה שהוא הכנה לתפילה מותר להקדים לתפילה, ובשלמא אם אומר סליחות בזמנו שהוא באשמורת הבוקר שהוא לפני זמן תפילה יש לאומרו לפני התפילה, אבל אם אומר אותו כמו שנוהגים עכשיו לאומרו אחר שהאיר הבוקר יש להקדים התפילה לסליחות".
בליובאוויטש, כאמור, לא נוהגים לומר סליחות בעשרת ימי תשובה מלבד בצום גדליה. על כך כתב האדמו"ר מליובאוויטש זי"ע: "לא שמעתי הוראה בסדר סליחות ליום זה (וכן – אם לאמרם באשמורת הבוקר, או בתפילה בסדר תחנון). ויש ללמוד הסדר מסדר הסליחות דשאר ת"צ ובה"ב (כיון שאמירת סליחות בצ"ג הוא – לאלו שאין אומרים סליחות בשאר עש"ת – מפני היותו ת"צ)..." המחבר ממשיך ומפרט את הסדר, ומסיים: "והנה סדר זה הוא כשאומרים שלא בסדר התפלה, אבל אלו הנוהגין לאומרם לאחר שמ"ע ונפ"א (...) יש להשמיט: "... (עמ' 52 ו-53). אכן מנהג חב"ד היום הוא לומר סליחות דצום גדליה באמצע התפלה.

¹² המדרש מובא בשינוי קל בתנחומא האזינו ד ובעוד מקומות על בסיס הפסוק בישעיהו נה, ו.

¹³ שו"ת אגרות משה א"ח ח"ב סי' קה.

¹⁴ אמנם בתלמוד נאמר כי חצות הלילה היא עת רצון, כאמור לעיל (הע' 4 וטקסט הסמוך לה), אך עיתוי זה לא נקשר לאמירת סליחות.

ריקם אלא כסתם תפילה, ולכן כדי שלא יתבטלו מלומר סליחות שלא יהיה להציבור שום התעוררות לתשובה טוב יותר לומר אף מתחלה הוראת שעה.

במקרה שאי אפשר להתאסף לאמירת הסליחות בחצות הלילה, הרב פיינשטיין מציע עיתוי ראוי אחר (כפי שנראה בתור הוראת שעה בלבד):

ואם אפשר יכונו בשליש הלילה... שטוב להתחנן בשעות שהמשמרות משתנות שהתפילה רצויה אז. קביעה זו מבוססת על דברי המחבר בתחילת הש"ע (א"ח א, ב):

המשכים להתחנן לפני בוראו יכוין לשעות שמשתנות המשמרות, שהן בשליש הלילה ולסוף שני שליש הלילה ולסוף הלילה, שהתפילה שיתפלל באותן השעות על החורבן ועל הגלות, רצויה. ואכן יש קהילות הנוהגות לומר סליחות במועד זה לכתחילה¹⁵.

לדעת הרב משה פיינשטיין, אף החשש של פגיעה בכבוד שבת על ידי אמירת סליחות לפני חצות נסוג נוכח המציאות האפשרית של ביטול מוחלט של הסליחות. הרב פיינשטיין ממשיך ומנמק את עמדתו:

כיון שאינו איסור מדינא דאחר השבת שוב הוא בדיו חול מדינא יש להתיר בשעת הדחק כזה שאי אפשר אחר כך ויתבטלו מלומר סליחות ולא יהיה התעוררות לתשובה.

הרב פיינשטיין מדגיש כי עמדתו המתירה סטייה מהמנהג הרווח איננה קביעה הלכתית לדורות: אבל צריך לפרסם ולהודיע שהוא רק הוראת שעה מפני הדחק רק בשנה זו, ולשנה הבאה יאמרו סליחות בזמן.

בתשובה הנזכרת, הרב משה פיינשטיין מזהה ארבעה רבדים של "עת רצון" המשתלבים באמירת הסליחות: עת רצון של בית הכנסת, עת רצון של הציבור, עת רצון בלוח העברי ועת רצון של העיתוי בשעות היממה.

בסייעתא דשמיא זכינו להקמת בית הכנסת. ציבור המתפללים הולך וגדל. ימי הסליחות והרחמים ממשמשים ובאים, ר"המלך בשדה", ובפנינו עת רצון לגשת אליו בתפילותינו. ברוך ה' אין אנו נמצאים במקום שיראים אנו ללכת בשעה מאוחרת בלילה, ועל כן קשה להציע את תשובתו של הרב פיינשטיין לכתחילה. מכל מקום, ישנה חשיבות רבה לדבריו מפני שהוא משקלל בכובד ראש את החשש של ביטול אמירת סליחות וחוסר האפשרות של התעוררות לתשובה.

ח. המנהג בקהילות רבות

כידוע, ישנן קהילות רבות המתאספות לומר סליחות בשעות המוקדמות של הערב, וייתכן שמכוח המנהג ניתן להעניק תוקף הלכתי לנוהל הקדמת אמירת הסליחות. זאת ועוד: ישנם אשר אף נוהגים להקדים את שעת אמירת הסליחות לכתחילה ולאומרן מייד לאחר תפילת ערבית¹⁶.

¹⁵ לפי הנטעי גבריאל כך מנהג חסידי קרלין לאמר סליחות בתחילת אשמורה שנייה בלילה, דהיינו בסוף שליש הלילה.

הרה"ק ר' שלום פארלאו מקאידענאו-בראיהין פוסק: "אותם שקשה להם לעמוד באשמורת לומר סליחות יאמרו בחצות הלילה, ואותם שקשה להם להמתין או שלא יהיה להם מנין אז יכולים לומר אחר שעה עשירית מחצות היום היינו בב' שעות שקודם חצות הלילה". ובהערה הוא מוסיף כי מקור ההכרעה הוא מהאדמו"ר בעל התניא בסידורו אשר בהתייחס לתיקון חצות כתב כי הזמן המובחר הוא בחצות האמיתי, אולם תחילת זמנו של תיקון חצות הוא בתחילת האשמורה התיכונה. מכאן מסיק האדמו"ר מקוידנוב: "וא"כ פשוט דה"ה לסליחות", והוא מסיים: "וכן נהגו כמה צדיקים וגדולים, וכמדומה לי כמעט בבירור ששמעתי מאבא מארי [=הרה"ק ר' ברוך מרדכי מקוידנוב] שכן נהג הצדיק מופה"ד מהר"י מרוזין" (משמרת שלום, ווארשא תער"ב, סי' מא, סעי' ד והערת שוליים על אתר).

אף הרב עובדיה יוסף בהערה לתשובתו (לעיל, הע' 7) מביא אפשרות זו בחיוב. הוא מציין לדבריו של הרב מהר"ם די לונזאנו הסובר "שזמן תיקון חצות מתחיל שעתיים לפני חצות לילה". למסקנה הרב עובדיה יוסף דוחה גישה זו: "ועכ"פ דעת האר"י ז"ל והמקובלים תכריע, שזמן תיקון חצות מתחיל אך ורק משעת חצות לילה, שהוא עת רצון ותו לא מיד".

¹⁶ כך נהג האדמו"ר מגור, בעל 'לב שמחה', לומר סליחות מידי לילה בשעה 20:30, ואף ביום הראשון של סליחות. כיום חסידי גור נוהגים לומר סליחות בחצות מידי לילה.

חסידי טולנא (טשרנובל) אומרים סליחות מייד לאחר תפילת ערבית מידי לילה, למעט הלילה הראשון של סליחות שבו אומרים סליחות בחצות, ומלבד ערב ראש השנה וצום גדליה שבהם אומרים הסליחות לפני שחרית (בערב יום הכיפורים אין מנהגם לומר סליחות בכלל).

מכל מקום, קשה לבסס קביעה הלכתית על בסיס מנהג זה אשר אינו מוזכר בספרות ההלכה, ואינו נחלת חברי קהילתנו¹⁷.

ט. תפקוד יעיל למחרת בבוקר

ישנו חשש כי הנְעוּר מעבר לשעות הרגילות, יתקשה לתפקד ביעילות למחרת בבוקר. במקרה של שכירים, הדבר יכול להגיע עד כדי גזל, אם העובד אינו יכול לבצע את המוטל עליו כפי שסוכם בחוזה העבודה וכפי שמקובל באותו ענף עבודה. וכך כותב הרב עובדיה יוסף¹⁸:

וכן הדין למלמדי תינוקות, או פקידים ופועלים שכירים, שיש חשש שאם ישכיומו קום לומר סליחות באשמורת הבקר יתבטלו מעבודתם ולא יוכלו לעשות מלאכתם באמונה, שישתדלו לומר סליחות בציבור בחצות הלילה. ואם אינם מוצאים מנין לאמירת סליחות בחצות הלילה, ישתדלו לקום לסליחות בימי שני וחמישי. וכן יתאזרו בכל עוז לקום לסליחות בעשרת ימי תשובה.

ברור כי דברים אלו נכונים רק כאשר שעת אמירת הסליחות – חצות או אשמורת הבוקר – היא שעה שבה רגילים לישון. אין לדברים אלו ערך לגבי מי שבכל ימות השנה אינו ישן בשעות אלו. מכל מקום, נראה לי, כי יש משקל רב לשיקול זה, שהרי לא יעלה על הדעת כי נעמוד בפני מלך מלכי המלכים בתפילה ובתחנונים כאשר בד בבד אנו עוברים על עברה חמורה של גזל.

י. העיקר והטפל

שיקול אשר נראה לי בעל משקל הוא החשיבות היחסית של אמירת סליחות והמחיר אשר נדרשים לשלם כדי להתאסף בחצות או באשמורת הבוקר. כך לדוגמא, אם מניין הסליחות יתקיים בחצות הלילה מידי לילה, וכתוצאה מכך יהיו אנשים אשר לא ישכיומו לתפילת שחרית, נראה שיצא שכרן של הסליחות בהפסדה של תפילת שחרית. דברים ברוח זו כותב הרב עובדיה יוסף¹⁹:

המשכים לומר סליחות באשמורת הבוקר, צריך להיזהר שלא ינום ולא יישן בשעת תפילת שחרית, ובפרט בזמן קריאת שמע וברכותיה ובזמן תפילת שמונה עשרה. ומה גם שהוא לבוש בתפילין שאסור לישן בהם ולהסיח דעתו מהם מפני קדושתם. ומי שאינו נזהר בזה יצא שכרו בהפסדו.

ומכאן קובע הרב עובדיה יוסף הנחייה כללית:

וכלל גדול אמרו בעבודת ה': לשמור העיקר ולהוסיף בחסידות, ולא לזלזל בעיקר ולקיים התוספת. ולכן אם אינו יכול להיזהר בזה, עדיף שיאמר סליחות לפני תפילת מנחה, או בחצות הלילה, כדי שיוכל להתפלל שחרית עם התפילין כראוי.

יא. צעירי הקהילה

טענה נוספת המועלת בעד הקדמת אמירת הסליחות היא ההתחשבות בצעירי המתפללים והרצון לאפשר ולעודד את השתתפותם באמירת הסליחות. מאז היווסדותה של קהילתנו הקדושה, הדגשנו את החשיבות המרבית של שיתוף הצעירים בכל המתרחש בבית הכנסת. שמא יטען הטוען כי ראוי להקדים את אמירת הסליחות לשעות המוקדמות של הערב כדי לאפשר ולעודד את נוכחות הצעירים והשתתפותם.

ככל הנראה הרב יוסף דב סולובייצ'יק השתתף במניין הסליחות של חתנו, הרבי מטולנא, הרב פרופ' יצחק טברסקי, כאשר הוא שהה בבית חתנו בשנות השבעים. לפי עדות תלמידו, הרב פרופ' כרמי הורוביץ, הגר"ד לא היסס להשתתף ולא הביע שום תרעומת על המנהג. הרב טברסקי הסביר כי מנהג טשרנובל לומר את הסליחות לכתחילה לאחר תפילת ערבית ועיתוי זה עדיף על פני אמירת סליחות לאחר הנץ החמה. לא ברור אם הוא גם טען כי אמירת סליחות בערב עדיפה על פני אמירת סליחות קודם עלות השחר.

¹⁷ אם במנהגים שונים עסקנו, ראוי לצטט דיווח מפתיע אודות הנהגתו של מייסד תנועת המוסר, ר' ישראל סלנטר שנהג: "לא לקום לאמירת סליחות באישון לילה בנימוק שאין זה אלא מנהג בלבד, ואילו הקימה והרעש עלולים לעורר משנתם זקנים, ילדים וחולים, וזה גזל ממש" (הצופה, י"ז בתמוז תש"ט). הדברים הובאו גם בתוך: דב סדן, קצרת צימוקים, תל-אביב תשי"ב, פסקה 45. בספרו הגדול על תנועת המוסר (ירושלים תשנ"ו, עמ' 326-327), הביא הרב דב כ"ץ מפי תלמידים ותיקים כי ר' ישראל סלנטר הזהיר מפני שבעה לאווין חמורים אשר עלול האדם לעבור בעת הקימה לסליחות.

¹⁸ אוצרות יוסף – סליחות וימים נוראים, פרק ראשון, אות ת.

¹⁹ שם אות ו.

לטעמי, אין לטענה זו משקל מכריע, ודווקא שיקול הצעירים דוחף אותנו להתאסף יחד ולומר סליחות בשעות הקטנות של הלילה. דומני כי הצעירים יתלהבו יותר מתפילה לילית מסתורית, כאשר רבים משכנינו ישנים.

אוסף הערה אנקדוטית: בימי חורפי במלבורן, אוסטרליה, במוצאי שבת שלפני ראש השנה, אבי-מורי שליט"א היה משכיב אותי לישון מייד לאחר הבדלה וסידור הבית. לקראת חצות הלילה הוא היה מעיר אותי. בקור של אמצע הלילה ובחצי תרדמה אצנו לבית הכנסת. כאשר התקרבו לבית הכנסת ראינו יהודים יקרים ממהרים מכל פינות השכונה. לילד צעיר לא היתה תפילה מרתקת יותר, מסתורית יותר מאשר אמירת סליחות באישון לילה, כאשר העיר ישנה ורחובותיה לוטים בערפל. כשנכנסנו לבית הכנסת, והחזן פתח באמירת "אשרי" בניגון של ימים נוראים, ידענו גם ידענו כי עת רצון היא ותחנונינו יגיעו עד שערי שמים.

אין לי ספק כי אנו רוצים להנחיל חוויות כאלו לילדינו היקרים, פרחי קהילתנו.

מסקנות

א. מבחינת העיתוי של אמירת סליחות, עדיפות ראשונה היא לומר סליחות באשמורת הבוקר או בחצות הלילה.

ב. קיימת מחלוקת מהי עדיפות העיתוי הבאה: לדעת הרב עובדיה יוסף יש לומר סליחות בשעות הבוקר או אחר הצהריים לפני תפילת מנחה; לדעת הרב משה פיינשטיין יש לומר סליחות – בתור הוראת שעה בלבד – בשליש הראשון של הלילה. ישנם חוגים חסידיים אשר נהגו לומר סליחות בשעה זו לכתחילה²⁰.

ג. במידה ולא נוכל לאסוף מניין של מתפללים בחצות הלילה מידי לילה, יש לראות את המצב בתור שעת הדחק, ולומר סליחות בסוף השליש הראשון של הלילה, בהתאם לתשובתו של הרב פיינשטיין.

בנסיבות אלו יש להדגיש כי זו הוראת שעה אשר תוקפה יבחן בכל שנה מחדש.

ד. גם אם נידרש לסמוך על הוראת השעה הנ"ל בימי הסליחות, ראוי שכל אחד ואחת יעשה מאמץ עילאי למען הקהילה כדי שנוכל לקיים מניין לאמירת הסליחות בחצות הלילה במוצאי השבת הראשון של אמירת סליחות.

בבסיס הנחיה זו עומדים כמה שיקולים: ראשית, אמירת סליחות במוצאי שבת לפני חצות כרוכה בבעייתיות מיוחדת של פגיעה בקדושת שבת. שנית, כדי שנזכור כי אמירת סליחות בשעה נוחה בערב אינה המצב הרצוי והיא בגדר הוראת שעה בלבד. שלישית, צעירי הקהילה יזכו לחוויה של אמירת סליחות באישון לילה, לפחות פעם בשנה. רביעית, נזכה להתפלל יחד – בעבור עצמנו, קהילתנו, ישובנו, מדינתנו, והעולם כולו – בעת רצון.

ה. יובהר בזאת כי אין כוונתנו להוציא לעז על מנהגי קהילות קדושות אחרות, והדברים המוצעים כאן הם ניסיון לפלס דרך לקהילתנו תוך שקלול מכלול המקורות והמסורות, הן בכתב והן בעל פה. ויהי רצון שתפילותינו תתקבלנה ברחמים וברצון.

"יענך ה' ביום צרה" היה דוד יודע שעתיד בית המקדש להיות חרב וקרבות בטלין בעונותיהן של ישראל, והיה מצטער על ישראל ואמר, בשעה שהצרות באות על ישראל מי מכפר עליהם? אמר לו הקב"ה: דוד, אל תצטער, שכבר גיליתי סדרי סליחה למשה ואמרתי לו, בשעה שהצרות באות על ישראל, יעמדו לפני יחד באגודה אחת ויאמרו לפני סדרי סליחה ואני עונה אותם. והיכן גילה אותם? אמר ר' יוחנן: "ויעבור ה' על פניו ויקרא" (שמות לד, ו). מלמד שירד הקב"ה מערפל שלו כשליח ציבור שמתעטף בטליתו ועובר לפני התיבה וגילה לו סדרי סליחה.... (אליהו זוטא פרשה כג)

²⁰ הערת המערכת: מסקנות אלה עולות בקנה אחד עם פסיקתו של הרב שלמה גורן לחיילי צה"ל. עיי' שו"ת משיב למחמה ח"ב עמ' רצט-שד, סי' קלו.